

ЕВГЕНИЙ РАДУШЕВ

**АГРАРНИТЕ
ИНСТИТУЦИИ
В
ОСМАНСКАТА
ИМПЕРИЯ
ПРЕЗ
XVII - XVIII ВЕК**

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“
СОФИЯ. 1995

НЯКОИ ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ ПО ВАКЪФИТЕ. ОСМАНСКИЯТ ВАКЪФ ПРЕЗ XV—XVI в.

Най-широко разпространеното кратко определение на вакъфа според неговите формални белези е: богоугодно завещание на дадено имущество за вечни времена, което или чиито приходи трябва да бъдат употребени за благотворителни цели. Това, че определението е широко разпространено, не означава, че е и повсеместно възприето. То е плод на интереса на европейската историография от втората половина на миналия и началото на нашия век към мюсюлмански вакъф и се опира върху теософско-юридическите постановки на различните мюсюлмански правни школи. Социално-икономическото направление в съвременната историография се стреми да даде определение на вакъфа, изяснявайки въпроси като: какви са били целите на вакфирането; към коя обществена прослойка са принадлежали учредителите на вакъфи; какви производствени отношения са доминирали във вакъфските земи; какви са били методите на тяхната експлоатация; какво е било отношението на централната власт към вакъфското земевладение и пр.⁵

Социално-икономическият подход дава добри резултати, до които не може да се стигне, като се следват единствено шериатските постановки. Това се вижда от определенията на вакъфа, които дава съвременната историография. Ето един пример: „Вакъфът в мюсюлманските общества бил главното средство за съхраняване на частното богатство и опазването му от посегателствата на централната власт. Той представлявал основата на частните имуществени натрупвания не само когато наследствено преминавал у членове на семейството, но и когато потомците на учредителя ръководели и управлявали вакъфски благотворителни фондации. Това увеличавало престижа на фамилията и нейното обществено влияние, разпростирайки го върху обширни територии.“⁶

Съществува още един подход към вакъфската проблематика. При него също се разчита главно на тълкуването на религиозноправните норми с тази особеност, че широко се използват документални свидетелства от историческото битие на институцията. Много изследователи от това направление настоятелно твърдят, че главната цел на вакфирането била мюсюлманската благотворителност, извличайки доказателства за това от учредителните документи на султанските вакъфи и на вакъфските фондации на някои везири и висши сановници. В крайна сметка според тези изследователи се оказва, че вакъфът не представлявал нищо друго, освен проява на мюсюлманския алтруизъм, един непресъхващ извор на блага и милостиня за имуществено слабите слоеве в мюсюлманското общество⁷.

Определянето на благотворителността като главна цел на вакфирането игнорира икономическата мотивация на институцията и ограничава в много тесни рамки възможностите за анализ. От друга страна, някои изследователи — предимно турски историци, водени от желанието да идеализират ролята и значението на вакъфа, твърдят, че той бил „здравата материална и духовна основа, върху която из новозавладените територии щяла да бъде съградена бъдещата огромна Османска империя“⁸. За турската историография е от голямо значение да бъде доказана изключителността на османския вакъф, неговото превъзходство над заварените на Балканите християнски институции. Затова се прокарва идеята, че след като тюркските племена приели исляма, вакъфът станал формата, под която те успели да проявят много от присъщите им качества: благотворителност и социално подпомагане, стремеж към създаване, благоустрояване и укрепване на големи град-

че в съвременната изследователска работа изтъкването на религиозната благотворителност като главна цел на вакфирането не звучи твърде сериозно. На сегашния етап много по-актуално звучат проблеми като: вакфът като едър частен поземлен собственик, като едър градски собственик, като кредитно-лихварски институт и пр.²³ Разбира се, благотворителното предназначение на вакфа не бива да бъде подценявано, още повече, че най-големите вакфи — султанските, били създавани изключително като благотворителни фондации. В същото време обаче не бива да се пренебрегват въпросите: кой в османската държава можел да си позволи благотворителност с цел „приближаване до Бога“, както постановявал шериатът; кои народности общности и религиозни общини ползвала тази благотворителност; и най-накрая — откъде и в резултат на какво постъпвали вакфските приходи, изразходвани за благотворителни цели?

* * *

Формата, под която съществувало частното земевладение в османската държава, бил м ю л к ъ т. Тази форма на собственост е твърде добре проучена в чуждестранната и българската османистика, за да се спираме тук нашироко върху нея. За по-нататъшните нужди на изложението е необходимо само да бъдат напомнени някои по-важни особености, характеризиращи поземления мюлк.

Според османското поземлено право към мюлка се отнасяли имотите в пълна собственост, разположени в чертите на населените места. Това било всичкото покрито имущество и незастроените парцели, както и земеделските имоти в непосредствена близост до селищата (овощни и зеленчукови градини, бостани, лозя). Тия мюлкове, наречени в османската правна традиция и с т и н с к и (сахих), били наследявани според османското наследствено право и можели също да бъдат продавани или вакфирани без феодални ограничения и задължения²⁴.

Освен истинския мюлк в османската държава съществувала и друга разновидност — н е и с т и н с к и я т (гайр-и сахих). Това били поземлени владения, появили се в резултат от султанско дарение на мирийска земя. Мюсюлманските правоведи считали мюлка, обособен върху мирийска земя, за н е и с т и н с к и и поради това, че тия владения не били придобивани чрез шериатска покупко-продажба, в която страна-продавач да е държавата. „Въз основа само на дарение не се получава истински мюлк. Ако мюлкът на дадено лице не е резултат от действителна покупка на мирийска земя от фиска, както е според старата практика, а е държавна земя, дарена му безвъзмездно, от това не се получава истински мюлк.“²⁵

Вижда се, че официалната правна теория в османската държава не признавала поземления мюлк за владение, напълно откъснато от държавния поземлен фонд. Това разкрива стремежа на централната власт да не допусне икономическо обособяване в османското общество, за да бъдат предотвратени политическите последици от едно такова обособяване — сепаратизма²⁶.

Османските правоведи повдигнали остро въпроса за н е и с т и н с к и я мюлк през XVI в. — така поне личи от сборниците справни текстове и трактати²⁷. Доста преди това султан Мехмед II (1451—1481) предприел безкомпромисни мерки спрямо бързо разпространяващото се в държавата му мюлково и вакфско земевладение, но нему не била нужна правна обосновка — той се справил успешно с „частния сектор“ и без помощта на шериата. Както личи от една султанска заповед, Мехмед II посегнал дори и на и с т и н -

Не е трудно да се обясни това положение. Отговорът е в самите османски текстове. В своя трактат за поземлените отношения в османската държава през XVII в. Али чауш от София отбелязва за мюлковете следното: „Една част от земите са маликяне. Те са раздавани от някои султани в пълна собственост на заслужили люде с висока длъжност, на удж-бейове и на някои държавници заради техните длъжности и способности. Те притежават мюлк-намета от предишния и сегашния султан. Маликянетата са също като наследствения мюлк. С тях разполагат, както поискат, с права на пълна собственост. Могат да ги предават по наследство, да ги продават, даряват или вакфират. Владаят ги, докато свърши родът и ли не излезе заповед за премахването им...“⁴³

Последното обстоятелство, изтъкнато от Али чауш, въздържало мюлксахабите да оставят собствеността си на потомството. Възможността за ненадейно ликвидиране на частното земевладение или за конфискация на отделни имоти е най-голяма там, където господства концепция за върховната собственост на държавата върху земята. Както е известно, масова ликвидация на частното земевладение предприел Мехмед II именно с цел да увеличи дела на мирийските земи в общодържавен мащаб. Мехмедовото начинание било еднократно, пък и при неговия приемник Баязид II „частният сектор“ бил частично възстановен. Конфискациите обаче били постоянна заплаха, особено за неудобните султанови служители. Дори мюлкът да бил опазен от посегателствата на централната власт, дойдело ли време за наследяване, то неговата цялост неминуемо било накрънявана, тъй като според изискванията на шерията имотът следвало да се разпредели, т. е. да бъде надробен на дялове, между наследниците на починалия мюлк-сахиб. Както твърди О. Л. Баркан, нарушаването целостта на владението водело след себе си парични загуби за фамилията, увеличавала се и възможността за намеса от страна на централната власт⁴⁴. Вакфът, общо взето, разрешавал проблема с конфискациите, премахвал делбата на имуществото между наследниците. И тъй като едно от основните права на мюлксахибите било правото им да вакфират владенията си, навсякъде като пряка последица от наличието на поземлени мюлкове възниквали и поземлени вакфи.

Според мюсюлманското религиозно право главната цел на вакъфа била неотменимостта. Вакфирането на частно имущество трябвало да бъде непресъхващ извор на блага и милостиня за бедните и напълно безмотните членове на мюсюлманската общност. На пръв поглед изглежда странно, че когато мюсюлманските правници определяли кои вакфи били истински (сахих) и кои неистински (гайр-и сахих), те не взимали предвид дали вакфите били съобразени с главната цел на вакфирането — мюсюлманската благотворителност. Истински вакф според шерията се получавал само от завещаване на истински мюлк, а неистински вакф пък бил онзи, който произлизал от имущество, придобито въз основа на султанско дарение, т. е. от неистински мюлк. Дотук няма нищо странно — тъй като вакфите произлизали, общо взето, от завещаване на частно имущество, терминологията, свързана с мюлка, по аналогия се разпростряла и върху вакъфа. Но ако поставим истински/неистински вакфи в светлината на главната цел на вакфирането — мюсюлманската благотворителност, ще се изправим пред следната ситуация: най-често истинските вакфи, произлезли от завещаването на истински мюлк, нямали нищо общо с благотворителността. Масовостта на такива случаи особено добре личи при градските вакфи, учредени чрез вакфирането на частно недвижимо имущество, считано от шерията за истински мюлк. О. Л. Баркан, издал описа на цариградските

вявали все пак някаква инициатива из тия владения, то тя нямала нищо общо с интензификацията на земеделското производство с оглед извличане на по-голяма печалба. Липсата на гаранции за трайна собственост при наличието само на отношения на временно и условно владение ориентирала османеца към трупане на богатства чрез злоупотреби в данъчната експлоатация, лихварство и търговска спекула. По този начин върховната собственост на държавата върху земята осигурила една „послушна“ феодална иласа, която действала в периметъра, определен ѝ от централната власт. Това обаче в никаква степен не спомогнало за икономическия напредък в завладенията от османците земи. Мирийският режим на земевладение създавал сложна система за участие в експлоатацията на зависимите производители. Това, което характеризирало тази система, била преди всичко липсата на твърдо установен господар на раята, тъй че в условията на османския феодален ред и дума не можело да става за планомерна експлоатация, съобразена с финансовите възможности на населението. За селяните, обработващи мирийска земя, било особено тежко това, че в тяхната експлоатация имали дял и спахията, и фискът, и откупвачът на държавните приходи, и местните властници — узаконено положение, което давало възможности за куп безобразия, вършени от всеки бирник и надзорник¹⁰⁰. Последниците от това за земеделието в османската държава са добре известни: ниска производителност, застои, а в много случаи свръхнормената експлоатация докарвала производителите и до пълно разорение. Цялото развитие на османската аграрна система обаче показва, че върховната собственост на държавата върху земята и разпространените се в тия условия форми на земевладение допаднали твърде много на менталитета на азиатските завоеватели, защото се оказало, че съществуват чудесни възможности за забогатяване без особена стопанска инициатива.

Повечето изследователи на вакъфа не без основание твърдят, че през XV—XVI в. тази институция изиграла известна положителна роля в икономическия живот на османската държава. Финансовият имунитет на едрите вакъф-сахиби бил не само в техен интерес, а и в интерес на зависимите селяни, които търпели произволите поне на един вместо на мнозина насилиници. Освен това в много вакъфи раята била освобождавана от извънредните държавни събирания (авариз-и диванийе ве текялиф-и йорфийе), което означавало облекчена експлоатация в абсолютна стойност. В. Мутафчиева отбелязва, че правото на вакъф-сахибите да заселват във владенията си „хайманета“ — ничии и скитащи, най-вероятно забягнали селяни — било широко използвано от ония, които имали достатъчно основания да се отърват от произвола из тимари, хасове и мукатаи. Известно е, че именно селата от големите вакъфи били по-многолюдни, а в стопанско отношение били доста по-напред от останалите селища.

В градовете вакъф-сахибите също развивали оживена дейност. Цялото градско обществено строителство през XV—XVI в. било предоставено на вакъфите, на тяхната инициатива. Макар че вакъф-сахибите строели с оглед на стопанските си интереси, в резултат на това се появили обществени, културни и стопански сгради и съоръжения, които удовлетворявали нуждите на мюсюлманското градско население: бани, свещоливници, чешми, мостове, джамии, ханове, керван-сарай, медресета, библиотеки и пр. В компетенциите на учредителите на градски вакъфи и на тяхното потомство било и по-нататъшното стопанисване на тия обекти като организация на дейността им, ремонт и заплати на обслужващия персонал¹⁰¹.

За централната власт обаче от първостепенно значение били политическите последици от дейността на старата феодална аристокрация, сбрала

сили и влияние от мюлковата и вакъфската собственост. Мехмед II бил първият османски владетел, който усетил опасностите, които се криели в растящата мощ на частновладелската поземлена знат. Този султан, който кодифицирал принципите на османския държавноуправленски централизъм, нанесъл и първия силен удар върху частното земевладение, укрепило се във вакъфа. Оттук насетне, както ще видим по-нататък от действията на висшата държавна администрация, в османските управляващи среди се наложила концепцията за максимално подчиняване на вакъфската институция на държавните интереси — главно интереси на централното финансово ведомство и на хазната. Съвсем закономерно, поставен в такива условия, вакъфът постепенно загубил положението на привилегирана форма на земевладение, а вакъф-сахибите трябвало да се примирят с орязаното си икономическо и обществено влияние.

* * *

Един от важните проблеми, свързан с мюлковото и вакъфското земевладение в османската държава, било попълването на владенията с производително население. Видяхме, че в ранния османски период, по времето на полемите завоевания, снабдяването със земя в частна собственост не било трудна задача за османските пълководци и висши сановници. Веднъж дарени от султана с обширни владения в покорените земи, новите собственици трябвало сами да се погрижат за снабдяване с производително население, което да поставят под своята непосредствена икономическа власт. Но нововъзградената система на феодално земевладение в завладените територии не допускала произволно прехвърляне на рая от тимари, зиямети и хасове към мюлкове и вакъфи. Затова османските мюлк- и вакъф-сахиби — все хора от средите на военачалниците и висшите държавни администратори, използвали бойните успехи по фронтовете, за да довлечат и заселват в своите владения военнопленници, забирали със себе си и мирно население от районите на военни действия. Така като най-разпространен по онова време метод за увеличаване броя на експлоатираната рая се наложило заробването. Изследователите отбелязват, че експлоатацията на това население била не робска, а феодална по същество, но неговото заселване върху мюлковата и вакъфската земя се извършвало изключително чрез поробването му¹⁰².

Други методи на „заселване“ били присвояването на т. нар. хайманета — население без постоянно местожителство, както и отмъкването на християнски момчета, обучавани за еничари¹⁰³. Всичко това увеличавало производителите из вакъфските села, растели съответно и приходите на вакъф-сахибите.

Инициативата на собствениците на мюлкове и вакъфи за укрепване на икономическото положение на техните владения се развивала и в друга посока. Веднъж сдобили се с производителна рая, феодалите успели да извоюват привилегията сами да определят вида и нормата на експлоатация, а нейният резултат — различните съставки на феодалната рента, да влиза в касите на вакъфите, без отбив в полза на държавната хазна. Забележително е, че през ранния период на османската държава вакъфите прибирали в своя полза и едно данъчно постъпление, полагащо се по принцип на фиска — поголовния данък (джизие). Като добавим и това, че влиятелните вакъф-сахиби успели да издействат от централната власт освобождването на вакъфската рая от извънредните държавни данъци, ще се види, че частновладелската аристокрация в османската държава гаранти-

телни размери), много от функциите на чиновниците от министерството били поети от служители на имперския кадастър. Финансовото министерство пък трябвало да упражнява пълен контрол върху приходите на фондацииите, за да няма злоупотреби от местната и централната администрация³⁰⁹.

Така с пореден напън за централизация на вакъфите приключил „танзиматският“ период на тяхното развитие. Формално погледнато, вакъфският сектор вече бил напълно подчинен на държавната администрация. На практика обаче се оказва, че османската държава ликвидирала „аристократичната природа“³¹⁰ на вакъфите, сиреч изпразнила ги от съдържанието им на вид собственост, присъща на определена социална категория, превръщайки така институцията в редовен държавен приходоизточник и обект на лихварски операции. Само ограничен брой владения останали незасегнати от мероприятията на османски централизъм — вакъфите на газииите — и в тях закономерно протекла мобилизацията на земята, процес, приключил в Ново време със създаването на големи стокови стопанства върху вакъфска земя³¹¹.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПЕТА ГЛАВА

¹ Selçuk, F. Vakıflar (Baslangıçtan 18. Yüzyılına Kadar). — Vakıflar Dergisi, Sayı VI, İstanbul, 1965, 25—27; Barnes, J. R. An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire. Leiden, 1986, 67—154.

² Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962, 108—109.

³ Köprülü, F. Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. — Vakıflar Dergisi, Sayı II, İstanbul, 1942, 1—36.

⁴ Вж. гл. II.

⁵ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 108; Мутафчиева, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт. — В: Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, 94—95.

⁶ Roded, R. The Waqf in Ottoman Aleppo. — Materials from the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf. Jerusalem, 1979, p. 1.

⁷ Berkî, Ş. Vakıfların Devlete ve Devletin Vakıflara Hizmeti. — Vakıflar Dergisi, Sayı VIII, İstanbul, 1968, 45—52; Kazıcı, Z. İslami ve Sosyal Açıdan Vakıflar. İstanbul, 1985, 101—158; Беговић, М. Вакуфи у Југославији. Београд, 1963, с. 25.

⁸ Barkan, Ö. L. Social and Economic Aspects of Vakıfs in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries. — Materials from the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf. Jerusalem, 1979, p. 7.

⁹ Kazıcı, Z. Цит. съч., 103—158; Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler — Vakıflar Dergisi, Sayı II, 354; Köprülü, F. Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti. — Vakıflar Dergisi, Sayı I, Ankara, 1938, 1—3.

¹⁰ Kunter, H. B. Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi. — Vakıflar Dergisi, Sayı III, Ankara, 1956, 1—12.

¹¹ Gökalp, Z. Yeni Hayata Doğru Yol. Ankara, 1976, p. 35.

¹² Kunter, H. B. Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri. — Vakıflar Dergisi, Sayı I, Ankara, 1938, p. 105.

¹³ Списанието е издание на Главно управление на вакъфите в Р. Турция.

¹⁴ Köprülü, F. Vakıf Müessesesinin . . . , 24—25.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Barkan, Ö. L. Social and Economic Aspects . . . , 13—14.

¹⁷ Пак там, с. 15.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там, с. 18.

²⁰ Barkan, Ö. L., E. H. Ayverdi. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. İstanbul, 1970, XXI—XXIII.

- ²¹ Вагкан, О. L. Social and Economic Aspects . . .
- ²² Пак там, 7—9.
- ²³ В модерната българска историография тези проблеми бяха поставени от Мутафчиева, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа . . .
- ²⁴ Вагкан, О. L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Cilt I, Kanunlar. İstanbul, 1943, 296—297; Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 988—99.
- ²⁵ Вагкан, О. L. Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı. — İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt VII, Sayı 1, İstanbul, 1944, p. 160.
- ²⁶ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 92.
- ²⁷ Ömer Hilmi Efenđi. İthaf ül-Ahlâfi Ahkâm ül-Evkaf. İstanbul, 1307 (H), p. 55.
- ²⁸ İnalçık, H. Bursa Seriyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları. — Belleten, Cilt XI/44, 1947, 702—703.
- ²⁹ Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal. Büyük Selçukiler, Anadolu Beylikleri, Anadolu Selçukileri, İhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunluyla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış. İstanbul, 1941, 125—126.
- ³⁰ Пак там.
- ³¹ Вж. гл. II.
- ³² Akdağ, M. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi. Cilt 1, Ankara, 1979, p. 40.
- ³³ Пак там, 164—165.
- ³⁴ Pakalın, M. Z. Malikane. — Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. Cilt II, İstanbul, 1951, 395—396.
- ³⁵ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 91.
- ³⁶ Пак там, 28—33.
- ³⁷ Пак там, 93—94.
- ³⁸ Пак там, с. 94; İnalçık, H. Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. Ankara, 1954, 219—223.
- ³⁹ Вагкан, О. L. Social and Economic Aspects . . . , 7—8.
- ⁴⁰ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 95—96.
- ⁴¹ Пак там, 97—103.
- ⁴² Пак там, с. 96.
- ⁴³ Hadzibegić, H. Rasprava Ali Čauša iz Solije s timarskoj organizaciji XVII stoljeća. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947, Sv. II, p. 137.
- ⁴⁴ Вагкан, О. L., E. H. Auyverdî. Цит. съч., с. XXIV.
- ⁴⁵ Пак там, с. XXIII.
- ⁴⁶ Пак там, с. XXIV.
- ⁴⁷ Uzunçarşılı, İ. H. Çandarlı Vezir Ailesi. Ankara, 1974, 23—26.
- ⁴⁸ Koçi Bey Risale. Ankara, 1985, 78—79.
- ⁴⁹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 109—119.
- ⁵⁰ Пак там, с. 121.
- ⁵¹ Пак там, с. 122.
- ⁵² Selçuk, F. Цит. съч., с. 24.; Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 125; Беговић, М. Цит. съч., 75—77.
- ⁵³ Körçü, F. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti . . . , p. 22.
- ⁵⁴ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 129.
- ⁵⁵ Вж. Вагкан, О. L. Süleymaniye Cami ve İmaretі İnşaatı. Cilt I—II, Ankara, 1972—1979.
- ⁵⁶ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 126.
- ⁵⁷ Gökbilgin, M. T. XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Pasa Livası Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar. İstanbul, 1952, p. 195.
- ⁵⁸ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 126—129.
- ⁵⁹ Вагкан, О. L., E. H. Auyverdî. Цит. съч., 181—182.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Вж. Материалите от Международния семинар по социално-икономически аспекти на вакъфа. Йерусалим, 1979.
- ⁶² Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 129.
- ⁶³ Yediüldüz, B. Institution du waqf au XVIIe siècle en Turquie. Ankara, 1985, p. 18, 221—222.
- ⁶⁴ Ваег, G. The Waqf as a Prop for the Social System (16th—20th Centuries). — Materials from the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf. Jerusalem, 1979, 5—10.
- ⁶⁵ Беговић, М. Цит. съч., 62—69.
- ⁶⁶ Вагкан, О. L. Social and Economic Aspects. . . , 18—20.
- ⁶⁷ Körçü, F. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti . . . , 17—18.
- ⁶⁸ Пак там, с. 19.

- ⁶⁹ Пак там.
- ⁷⁰ Пак там, 17—19.
- ⁷¹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 28—29 и пос. лит.
- ⁷² Bélin, M. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et spécialement en Turquie. — Journal asiatique. Série VI, t. XV, 1870, No 56, p. 223; Körgülü, F. Les origines de l'Empire Ottoman. Paris, 1935, p. 131.
- ⁷³ Babinger, F. Mehmet II le Conquerant et son temps (1432—1481). Paris, 1945, p. 17.
- ⁷⁴ Akdağ, M. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, Cilt I, p. 256.
- ⁷⁵ Елезовић, Г. Л. Турски споменици, Кн. I, св. I (1438—1520). Београд, 1940, 7—13.
- ⁷⁶ Узунчагşılı, İ. H. Çandarlı Vezir Ailesi. . . , 23—28.
- ⁷⁷ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 107.
- ⁷⁸ Пак там, с. 106; Узунчагşılı, İ. H. Çandarlı Vezir Ailesi. . . , p. 48.
- ⁷⁹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 30—31; Узунчагşılı, İ. H. Çandarlı Vezir Ailesi. . . , 11—13.
- ⁸⁰ Akdağ, M. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, Cilt. . . , 427—428.
- ⁸¹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 34—35.
- ⁸² Пак там, с. 35, 167—172; Мутафчиева, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа . . . , 112—114.
- ⁸³ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 34 и пос. лит.
- ⁸⁴ İnalçık, H. Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve . . . , 57—58.
- ⁸⁵ Пак там.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ Пак там, с. 149.
- ⁸⁸ Пак там, 57—58.
- ⁸⁹ Пак там, 92—93, 101.
- ⁹⁰ Узунчагşılı, İ. H. Çandarlı Vezir Ailesi. . . , 78—83.
- ⁹¹ Пак там, с. 83; İnalçık, H. Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve . . . , 135—136.
- ⁹² Gökbilgin, M. T. XV.—XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası . . . , p. 258, 266—277; İnalçık, H. Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve . . . , p. 117.
- ⁹³ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 167—173.
- ⁹⁴ Пак там, с. 168.
- ⁹⁵ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 315—318.
- ⁹⁶ İnalçık, H. Bursa Şerhiye Sicillerinde . . . , 702—703.
- ⁹⁷ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 172—175.
- ⁹⁸ Пак там, с. 172.
- ⁹⁹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , 109—110.
- ¹⁰⁰ Мутафчиева, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа . . . , с. 119.
- ¹⁰¹ Пак там, 122—123.
- ¹⁰² Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 149.
- ¹⁰³ Пак там, 154—155.
- ¹⁰⁴ Akdağ, M. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. Ankara, 1975, 45—69.
- ¹⁰⁵ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 160—522.
- ¹⁰⁶ Вж. Извори за българската история. Т. 24. Турски извори за българската история. Т. 7, С., 1986, 184—186, 364—365.
- ¹⁰⁷ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 327—329.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 284, 328, 437; Турски извори за българската история. Т. VII, с. 136.
- ¹⁰⁹ Вж. гл. I и II.
- ¹¹⁰ Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 175.
- ¹¹¹ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 486.
- ¹¹² Пак там, 498—519.
- ¹¹³ Körgülü, F. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti . . . , p. 26.
- ¹¹⁴ Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 520—522; Мутафчиева, В. Аграрните отношения . . . , с. 175.
- ¹¹⁵ Körgülü, F. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti . . . , p. 27.
- ¹¹⁶ Vakıf, Ö. L., E. H. Ayverdi. Цит. съч.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 42, 67, 82, 345, 367, 427, 434, 436.
- ¹¹⁸ Koşivey. Risale. . . , p. 79.
- ¹¹⁹ Körgülü, F. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti . . . , p. 26.
- ¹²⁰ Пак там.
- ¹²¹ Alpaugak, S. Budin Kanunnames ve Osmanlı Toprak Meselesi. İstanbul, 1973, p. 217.
- ¹²² Sezai, Y. Osmanlı Maliyesinde Bunatım ve Değişim Dönemi. İstanbul, 1986, 43—52.
- ¹²³ Мутафчиева, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа . . . , с. 102.